

Η ΠΡΩΤΗ ΓΝΩΣΤΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
ΤΟΥ ΔΟΝ ΚΙΧΩΤΗ*

Η θέση της πρόδρομης αυτής ανακοίνωσης μέσα στο πρόγραμμα που κατάρτισε η Οργανωτική Επιτροπή της Συνάντησής μας φαίνεται αινιγματική. Τοποθετημένη ανάμεσα σε ανακοινώσεις συναδέλφων που αφορούν πρόσωπα και πράγματα του τελευταίου τετάρτου του 19ου αιώνα κ.ε., φαίνεται να εναρμονίζεται τουλάχιστον με την παραπλανητική βιβλιογραφική εικόνα που δίνει η πρόσφατη «Βιβλιογραφία Μιγκουέλ Θερβάντες στην ελληνική γλώσσα» του περιοδικού *Διαβάζω* της 14.10.1987.

Ωστόσο, μην περιμένετε να σας μιλήσω για την πρώτη —σύμφωνα με το περιοδικό αυτό— δημοσιευμένη ελληνική καθαρεύουσα μετάφραση του διασκευασμένου από τον Ισίδωρο Ισιδωρίδη Σκυλίτση [ή Σκυλίτση] *Δον Κιχώτου του Μαγκησίου*, που τοποθετείται, ετεροχρονισμένη κι αυτή, τριάντα ολόκληρα χρόνια ύστερα από την πρώτη εμφάνισή της στην Τεργέστη, δηλαδή στα 1894 αντί στα 1864. Ούτε για την κατά τέσσερα έτη προγενέστερή της, δραστηκότητα συνεπτυγμένη, ανώνυμη διασκευή που δημοσιεύτηκε το 1860 με τον τίτλο *Δον Κισότ ή τα περιεργότερα των συμβάντων αυτού*, στην αθηναϊκή «Βιβλιοθήκη των Παίδων» του Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφέως.

Στην ανακοίνωση αυτή δεν θα μας απασχολήσουν, λοιπόν —όπως το υποβάλλει η παρέα της στο πρόγραμμα: Στέφανος Ξένος, Ρωσικός συμβολισμός, Παλαμάς και Ψυχάρης—, οι πλούσιες ρομαντικές και, αργότερα, συμβολιστικές τύχες του έργου και του πρωταγωνιστή του μέσα στα ελληνικά γράμματα. Αλλά, η πρώτη γνωστή, χειρόγραφη εκφορά του στα ελληνικά, που, όπως θα δούμε, μας πηγαιίνει κάπου 150 χρόνια πριν από τα χρόνια της γενιάς του 1880, πολύ πιο πίσω και από την πρώτη σημερινή εισήγηση, την «παλινόστηση της Καλλιόπης» της Κας Καλλιόπης-Αντειας Φραντζή. Πάντως έτσι, κέρδισα και κάτι: βολεύτηκα σε μια ώρα του προγράμματος ανθρωπινότερη, αντί να είμαι εγώ ο πρώτος, αγουροξυπνημένος διαφωτιστής του σημερινού πρωινού.

* * *

* Πρόδρομη ανακοίνωση: το κείμενο παρατίθεται όπως εκφωνήθηκε. Πλήρη βιβλιογραφικά στοιχεία θα δοθούν στη φιλολογική έκδοση της πρώτης νεοελληνικής μετάφρασης το έργου, που ετοιμάζω.

Η νεοελληνική φιλολογική έρευνα —δυστυχώς όμως όχι ακόμα η διεθνής θερβαντική βιβλιογραφία, ούτε οι ερασιτέχνες μελετητές και οι πρόχειροι συμπλητές των ελλαδικών περιοδικών αφιερωμάτων— γνωρίζει επίσημα από το 1966 την ύπαρξη της παλαιότερης γνωστής χειρόγραφης μετάφρασης του *Δον Κιχώτη*. Σε ένα πεντασέλιδο δημοσίευσμά της στον *Ερασιστή*, η Λουκία Δρούλια είχε παρουσιάσει τότε έναν ακέφαλο και αχρονολόγητο κώδικα αθηναϊκής ιδιωτικής συλλογής, που σώζει, σε νεοελληνική μετάφραση και σχεδόν πλήρεις, τις δύο πρώτες ενότητες του πρώτου μέρους ή βιβλίου του *Δον Κιχώτη*, δηλαδή τα 14 πρώτα κεφάλαια του έργου του Cervantes, που πρωτοκυκλοφόρησε στα ισπανικά το 1605.

Η παρουσίαση της Λουκίας Δρούλια, που δεν έχει συμπληρωθεί ούτε βελτιωθεί ως σήμερα, περιλαμβάνει μια πρώτη, συνοπτική παλαιογραφική περιγραφή του κώδικα. Επιχειρεί, πάντως, να προχωρήσει και σε άλλα ζητήματα: ταύτιση του μεταφραστή, χρονολόγηση του κώδικα και του κειμένου, εξήγηση ορισμένων παραλείψεων ή διαφοροποιήσεων της μετάφρασης σε σχέση με το πρωτότυπο του *Δον Κιχώτη*. Τα κύρια πορίσματα της μελέτης είναι τα ακόλουθα:

1) Ο κώδικας πρέπει να προέρχεται από τις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, εφόσον το κείμενο, στο τέλος του, παρέχει την υπογραφή κάποιας «Σμαράγδας δόμνας», και η δόμνα αυτή πρέπει να είναι είτε η κάτοχος είτε η μεταφράστρια του κειμένου, και, πιθανότατα, δεν πρέπει να ταυτιστεί με τη Σμαράγδα, τρίτη σύζυγο του Νικολάου Μαυροκορδάτου (από το 1719 ή 1720 κ.ε.), αλλά με τη Σμαράγδα, σύζυγο του Σκαρλάτου Καλλιμάχη, ηγεμόνα της Μολδαβίας, κατά διαστήματα, στα χρόνια 1806-1819.

2) Η γραφή του κώδικα είναι του β' μισού του 18ου αιώνα, αλλά, εφόσον το κείμενο ακολουθείται από την υπογραφή της Σμαράγδας Καλλιμάχη, πρέπει να τοποθετηθεί στα τέλη του 18ου αιώνα, και ενδεχομένως στην πρώτη ή και δεύτερη δεκαετία του 19ου αιώνα.

3) Εσωτερικοί λόγοι (παραλείψεις χωρίων, ασμάτων κτλ., μεταβολές ονομάτων κτλ., που εκλαμβάνονται κυρίως ως ενδείξεις γυναικείας κοσμιότητας, σεμνοτυφίας, ευσέβειας ή στιχουργικής αδυναμίας) δείχνουν ότι η Σμαράγδα Καλλιμάχη είναι, πιθανόν, όχι απλώς η κάτοχος, αλλά και η μεταφράστρια του κειμένου, από τα ιταλικά.

4) Η μετάφραση εντάσσεται μέσα στο γενικό «εκπολιτιστικό ρεύμα» του δυτικότερου Φαναριώτικου διαφωτισμού και στις «μεταφράσεις ηθικο-διδασκτικών έργων» κατά τον 18ο και τις αρχές του 19ου αιώνα: ο *Δον Κιχώτης* δεν είναι παρά «έργο, 'το οποίο συνέθεσε ο Θερβάντες για να διακωμω-

δήση τα άφθονα romans de chevalerie που είχαν μεγάλη διάδοση στην εποχή του».

Αυτά είναι τα εν πολλοίς αντιφατικά πορίσματα της Λουκίας Δρούλια, η οποία, πρέπει ακόμη να σημειωθεί, δηλώνει ότι συμβουλευτήκε μόνο «το γαλλικό κείμενο του Δον Κιχώτη», παρόλο που είχε ήδη διαπιστώσει ότι «το πρότυπο... από το οποίο έγινε η μετάφραση, θα πρέπει να είναι ιταλικό».

Η εξέταση του κώδικα και η διερεύνηση της προέλευσης και των πηγών του κειμένου, με οδηγούν, πάντως, σε διαφορετικά συμπεράσματα:

(1) Ο κώδικας (Συλλογή οικογένειάς Σγουρδαίου, τώρα στο Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., αριθ. Ποικ. χφ 22) προέρχεται από τις Ηγεμονίες, αλλά η γραφή του μας οδηγεί όχι στο β' μισό και τα τέλη του 18ου αιώνα, ή στις αρχές του 19ου αιώνα, αλλά στο α' μισό του 18ου αιώνα. Δημοσιευμένα δείγματα γραφής του Νικολάου Μαυροκορδάτου, του πατριάρχη Χρυσανθου Νοταρά, του Ιωάννη Ράλλη, και άλλων συγγραφέων των αρχών και του α' μισού του 18ου αιώνα δείχνουν μεγάλες ομοιότητες, με τη γραφή του χειρογράφου που παρέχει την τμηματική νεοελληνική μετάφραση του *Δον Κιχώτη*. Αλλά και η ίδια η γλώσσα της μετάφρασης εναρμονίζεται με τη γλώσσα μη αρχαϊστικών έργων της εποχής αυτής.

Μένει, φυσικά, να γίνει μια συστηματικότερη διερεύνηση των χαρακτηριστικών της γραφής και της γλώσσας των δημοσιευμένων και ανέκδοτων κειμένων της περιόδου, αλλά τα ως τώρα στοιχεία δείχνουν ότι η όψιμη χρονολόγηση της Λουκίας Δρούλια χρειάζεται ασφαλώς να αναθεωρηθεί.

(2) Δεν έχουν μελετηθεί ακόμα τα σωζόμενα αυτόγραφα κείμενα της δόμνας Σμαράγδας Μαυροκορδάτου (που φαίνεται, ωστόσο, πως αφθονούν στις ρουμανικές, και ίσως και σε πατριαρχικές και άλλες βιβλιοθήκες και αρχεία). Ωστόσο, τα πρώτα στοιχεία μιας πρόχειρης διερεύνησης δείχνουν ότι η δόμνα Σμαράγδα Καλλιμάχη αναφέρεται μόνο σποραδικά σε πηγές των αρχών του 19ου αιώνα που δεν αφορούν διόλου την υποθετική, αλλά ανυπόστατη, λόγια ή συγγραφική προσωπικότητά της, ενώ το προσιότερο δημοσιευμένο υλικό για τη Σμαράγδα Μαυροκορδάτου είναι πλουσιότατο σε τέτοιες ενδείξεις. Ήσπερνά κατά πολύ τα όρια των αναφορών της Λουκίας Δρούλια (αλληλογραφία της με τον Χρυσανθο Νοταρά και άλλη επιστολική δραστηριότητα, επιγραφικές ενδείξεις: περίοδος 1728-1745): το όνομα της δόμνας περνά στην αλληλογραφία Νικολάου Μαυροκορδάτου-Χρυσανθου Νοταρά ήδη από τον Αύγουστο του 1721· η αλληλογραφία της ίδιας με τον Νοταρά συνεχίζεται και πολύ ύστερα από τον θάνατο του Νικολάου, στα 1730, ενώ αναφορές της σε επιγραφές και απεικονίσεις απαντούν και πολύ ύστερα

από τον θάνατό της (ίσως στα 1744 ή 1745), και ίσως και ως το 1757· οι δημοσιευμένες επιστολές της δείχνουν αξιόλογη μόρφωση και λογιότητα, και αυτό τονίζεται και σε εγκωμιαστικούς πανηγυρικούς λόγους και αναφορές συγχρόνων της· η ίδια φαίνεται να συμμερίζεται τη συγγραφική δραστηριότητα του διάσημου συζύγου της, αφού το 1727 μεταφράζει, σε συνοπτική απόδοση, από τα βλαχικά ή από λατινικό ενδιαμέσο, στη λόγια ελληνική, τις σύγχρονες ρουμανικές χρονογραφίες του Nicolae Roset και του Constantin Văcărescu που εγκωμιάζουν, μεταξύ άλλων, τον βίο και τις πράξεις του Νικολάου Μαυροκορδάτου.

Επομένως σ' αυτήν, τη Σμαράγδα Παναγιωτάκη Σταυροπόλεως, την τρίτη και τελευταία γυναίκα του Νικολάου Μαυροκορδάτου, ανήκει, κατά πάσα πιθανότητα, η υπογραφή που απαντά στο τέλος της αχρονολόγητης μετάφρασης της Συλλογής Σγυρδαίου.

Από δω και πέρα, πάντως, μόνο μια συστηματική διερεύνηση των χειρογράφων και των κειμένων της θα μπορέσει να δείξει αν η ίδια είναι και η κάτοχος ή και η μεταφράστρια (ή, έστω, η αντιγραφέας) του νεοελληνικού *Δον Κιχώτη*.

(3) Το άμεσο πρότυπο της νεοελληνικής μετάφρασης είναι η δεύτερη έκδοση της δίτομης ιταλικής μετάφρασης του *Δον Κιχώτη* από τον πολύ αξιόλογο και παραγωγικό Φλορεντινό λεξικογράφο, γραμματικό, μεταφραστή και πανεπιστημιακό καθηγητή της ισπανικής γλώσσας και φιλολογίας Lorenzo Franciosini. Η πρώτη ιταλική έκδοση του *Δον Κιχώτη* δημοσιεύεται στη Βενετία (1622-1625) και η δεύτερη στη Ρώμη (1677). Ήταν από χρόνια γνωστό πως η δεύτερη αυτή έκδοση βρισκόταν σε μια από τις βιβλιοθήκες των Μαυροκορδάτων (ήδη, μάλιστα, πριν από την παλαιότερη γνωστή καταγραφή της, το 1725, από τον νεαρό χρήστη της, τον Κωνσταντίνο Μαυροκορδάτο). Αν, λοιπόν, η σύγκριση του κειμένου της νεοελληνικής μετάφρασης γινόταν με την ιταλική αυτή έκδοση, και όχι με κάποια (άδηλη) γαλλική μετάφραση, θα είχαν αποφευχθεί ορισμένες ανακρίβειες στην περιγραφή, καθώς και μερικά βιαστικά, εσφαλμένα συμπεράσματα για τον χαρακτήρα της νεοελληνικής μετάφρασης και τον μεταφραστή της. Περιορίζομαι να συνοψίσω εδώ μερικά νέα στοιχεία:

Η ακέφαλη μετάφραση αρχίζει λίγο πριν από το τέλος του 1ου Κεφ. και φτάνει, όπως αναφέραμε στην αρχή, ως το τέλος του 14ου Κεφ. του *Δον Κιχώτη*. Είναι γενικά πιστή προς το ιταλικό της πρότυπο, δεν παίρνει πολλές ελευθερίες και επιχειρεί φραστικές και μόνο συντομεύσεις, σε λίγα σημεία. Στο χειρόγραφο αφήνονται κενά, μόνον εκεί όπου η ιταλική μετάφραση δια-

τηρούσε αμετάφραστα τμήματα του ισπανικού πρωτοτύπου (έμμετρα κείμενα, επιγραφές, ιδιωματικές εκφράσεις). Είναι σαφές ότι ο μεταφραστής του νεοελληνικού κειμένου δεν γνωρίζει ισπανικά, αλλά και ότι ο ίδιος, ή / και ο αντιγραφέας της μετάφρασής του, έχει επίγνωση των κενών αυτών (ο χώρος που αφήνεται ισοδυναμεί, σε όγκο, με τα κείμενα που μένουν αμετάφραστα) και σκοπεύει ή ελπίζει σε μεταγενέστερη συμπλήρωσή τους, ίσως με τη βοήθεια μιας μετάφρασης σε άλλη γλώσσα (π.χ., ίσως, με τη βοήθεια της γαλλικής μετάφρασης —έκδοση του 1718 βρισκόταν επίσης στη Βιβλιοθήκη των Μαυροκορδάτων). Πρέπει να σημειώσουμε εδώ ότι τα αμετάφραστα ισπανικά του πρώτου τόμου της μετάφρασης του Franciosini παύουν να μένουν στο πρωτότυπο, και αποδίδονται κι αυτά στα ιταλικά, από την τρίτη έκδοση της ιταλικής μετάφρασης (Βενετία, 1722) και εξής. Άρα, όταν γίνεται η νεοελληνική μετάφραση, ο μεταφραστής δεν διαθέτει αντίτυπο της έκδοσης του 1722.

Μα και άλλες αλλαγές του ελληνικού κειμένου, που αποδόθηκαν από τη Λουκία Δρούλια επίσης στη θέληση του μεταφραστή (ενδεχόμενη γυναικεία σεμνοτυφία, θρησκευτική ευσέβεια), εξηγούνται με τη βοήθεια της σύγκρισης με το ιταλικό πρότυπο του 1677: η αλλαγή των ονομάτων στην ιστορία του βοσκού (*Δον Κιχώτης*, 12ο Κεφ. κ.ε.) από Grisóstomo σε Μυρτίλος, και από Ambrosio σε Εργάστος δεν οφείλεται σε πρωτοβουλία της νεοελληνικής μετάφρασης, αλλά ήδη του Ιταλού μεταφραστή Franciosini (Mirtillo, Ergasto).

(4) Η νεοελληνική μετάφραση δεν μπορεί να αποδίδεται, γενικά και αφηρημένα, στις πνευματικές και μεταφραστικές αναζητήσεις μιας ολόκληρης εποχής 80 περίπου χρόνων, αλλά σε συγκεκριμένες ζητήσεις των αρχών και του β' τετάρτου του 18ου αιώνα. Από την άποψη αυτή, θα ενδιέφερε περισσότερο η σύνδεσή της με την αναγνωστική και συγγραφική πρακτική των χρόνων του Νικολάου Μαυροκορδάτου και των πρώτων ηγεμονιών του γιου του Κωνσταντίνου (δηλαδή, οπωσδήποτε, πριν από τα μέσα της δεκαετίας του 1740), ήτοι των χρόνων του Del Chiaro και του Ιωάννη Αβράμιου, του Δημήτριου Προκοπίου, του Δημήτριου Νοταρά, του Ιωάννη Ράλλη, του Καισάριου Δαπόντε, και άλλων αξιόλογων μεταφραστών από τα λατινικά, τα ιταλικά, τα γαλλικά και άλλες ευρωπαϊκές και ανατολικές γλώσσες. Και αν είναι πολύ νωρίς ακόμα, για να επιχειρηθούν, με μεγαλύτερη ασφάλεια, συγκεκριμένες προτάσεις απόδοσης (π.χ., πέρα από την υποψηφιότητα της ίδιας της Σμαράγδας Μαυροκορδάτου, θα μπορούσε να σκεφτεί κανείς τουλάχιστον και τον Ιωάννη Ράλλη, μεταφραστή, σε πεζό, των μολιερικών κωμω-

διών του *Αναισθήτου* (*L'Etourdi*), του *Κατά φαντασίαν κερατοφόρου* (*Sganarelle...*), 1741, και ίσως και του *Σχολείου των συζύγων* (*L'Ecole des maris*) καθώς και του ισπανικού αλληγορικού-σατιρικού μυθιστορήματος μπαρόκ του Baltasar Gracián y Morales *El Criticón* (*Ο της απάτης απαλλαγείς, ήτοι το Κριτικόν*, 1754).

Η πιστή νεοελληνική απόδοση του *Δον Κιχώτη*, αλλά και οι παράλληλες αυτές ενδείξεις προσοχής σε μείζονες συγγραφείς του ευρωπαϊκού 17ου αιώνα, δείχνουν ότι οι αναζητήσεις αυτές δεν έχουν να κάνουν τίποτε με τους «ηθικοδιδασκτικούς» στόχους του ώριμου νεοελληνικού διαφωτισμού, μα ούτε και με τη γενική υποτίμηση και τις παρωδίες του Cervantes από τους Ευρωπαίους διαφωτιστές. Συνδέονται περισσότερο με την παράλληλη σατιρική και στοχαστική φλέβα της παλαιότερης δυτικής και ανατολικής παράδοσης, αλλά και του πρώτου ρουμανικού και του πρώτου νεοελληνικού «μυθιστορήματος», δηλαδή, αντίστοιχα, της *Istoria ieroglifică* του Dimitrie Cantemir (1705) και των *Φιλοθέου Παρέργων* του Νικολάου Μαυροκορδάτου (περ. 1718).

Είναι σαφές, λοιπόν, ότι η πρώτη γνωστή νεοελληνική μετάφραση του *Δον Κιχώτη*, όπως και ο ίδιος ο Ιταλός Franciosini εξακολουθούν να βλέπουν το έργο κυρίως μέσα από τη διάσταση της διασκέδασης και του γέλιου, ή, έστω, κατά τα λόγια του Νικολάου Μαυροκορδάτου, που συμφωνεί με τον Γάλλο Saint-Exremond, ως έργο που πρέπει να «επαινείται πάρα πολύ... και να συστήνεται σε πρόσωπα που κλίνουν προς τη θλίψη, γιατί ξεσηκώνει πολύ την ευθυμία..., και ακόμη, γεμίζει το πνεύμα με τη γνώση των ανθρωπινων ηθών, ζωγραφίζοντας και υπογραμμίζοντας με κέφι τους διάφορους χαρακτήρες και αντιλήψεις της ζωής, γελοιοποιώντας όλα τα είδη των κανόνων συμπεριφοράς... [έργο] που γι' αυτό μεταφράστηκε από τα ισπανικά σε όλες σχεδόν τις γλώσσες της Ευρώπης, και που μήτε οι σοφοί μήτε οι άνθρωποι της αυλής έχουν την παραμικρή δυσκολία να το διαβάσουν».

* * *

Εδώ θα σταματούσα τη σύντομη αυτή αναθεώρηση των γνώσεών μας για τη νεοελληνική μετάφραση του *Δον Κιχώτη* (α' μισό του 18ου αιώνα, ή περίπου στα χρόνια 1720-1745), αν δεν είχα να ανακοινώσω ένα πρόσφατο, συμπληρωματικό εύρημα.

Ένας άλλος κώδικας, σύμμικτος αυτός, αλλά με προέλευση επίσης από τις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, συσταχωμένος μάλλον από τον γνωστότερο

από τους κατόχους του, τον Καισάριο Δαπόντε, ο κώδικας αριθ. 1 της Κοινοτικής Βιβλιοθήκης της Βυτίνας, στην Αρκαδία, σώζει, μεμονωμένη, νεοελληνική μετάφραση μιας από τις ιστορίες του πρώτου βιβλίου του *Δον Κιχώτη*.

Ως τώρα, τόσο η δημοσιευμένη περιγραφή του χειρογράφου από τον Βασίλειο Χαραλαμπόπουλο (1960) όσο και η βελτιωμένη, αλλά αδημοσίευτη, χειρόγραφη περιγραφή του Λίνου Πολίτη (αρχές της δεκαετίας του 1970, τώρα στην κατοχή της Κας Μαρίας Πολίτη-Σακελλαριάδη) δεν είχαν προχωρήσει σε ταύτιση του κειμένου αυτού, που παραδίδεται στα 52 φύλλα ενός από τα τετράδια του κώδικα, ανώνυμο και αχρονολόγητο, με την επιγραφή: «Σύντομος ιστορία οπού διηγείται εκείνο οπού εσυνέβη εις ένα περίεργον ασύστατον».

Πρόκειται για μια από τις πολύ γνωστές ένθετες νουβέλες του *Δον Κιχώτη*, την προβληματική για τη δομή του έργου, μα έξοχη «novella del Curioso impertinente» (Κεφ. 33-35 του πρώτου βιβλίου του *Δον Κιχώτη*), που από πολύ νωρίς γνώρισε πλούσια, και κάποτε αυτόνομη αφηγηματική, ποιητική και δραματουργική τύχη σε πολλές ευρωπαϊκές λογοτεχνίες.

Η νεοελληνική μετάφραση της νουβέλας γίνεται από τα ιταλικά, η αφήγηση αρχίζει απευθείας, και παραλείπονται και εδώ —όπως και στη μετάφραση του κώδικα Σγουρδαίου— τα έμμετρα τμήματα, συντομεύονται φραστικά λίγα σημεία του κειμένου, απαλείφονται οι ενδείξεις για το πέρασμα από το 33ο στο 34ο και στο 35ο Κεφ., αφήνεται κενό μιας σελίδας εκεί όπου, στο πρωτότυπο και στην ιταλική μετάφραση, διακόπτεται η αφήγηση της ένθετης νουβέλας και για μερικές σελίδες ξαναγυρίζουμε στην κυρίως δράση του *Δον Κιχώτη* (αρχές 35ου Κεφ.)· τέλος, παραλείπεται, για τους ίδιους λόγους, η τελική παράγραφος του Κεφ. 35, όπου ο ιερέας-αναγνώστης της νουβέλας του Cervantes συνοψίζει κριτικά την εντύπωσή του από το περιεχόμενό της και από τον τρόπο της εξιστόρησης. Μία μόνο άλλη πρωτοβουλία, με κάποια σημασία, της νεοελληνικής μετάφρασης χρειάζεται, ίσως, να σημειωθεί: η αλλαγή του ονόματος του κύριου γυναικείου προσώπου της νουβέλας, από Καμίλα (Καμίλλη) σε Κολομπίνια· δεν ξέρουμε αν η αλλαγή υπαγορεύτηκε από λόγους ευαισθησίας μπροστά στο ενδεχόμενο μιας αρνητικής ακουστικής πρόσληψης του «Καμίλα» ή από λόγους πιο ουσιαστικούς, π.χ. ίσως για να αποτραπεί η συνειρμική σύνδεση της τελικά αδύναμης, τρωτής, άπιστης και επαίσχυντης παντρεμένης γυναίκας της νουβέλας με την ομώνυμη Ρωμαία παρθένα, το σύμβολο της πολεμικής αρετής, της θυσίας και του ανεπαίσχυντου θανάτου, ή για να αποκατασταθεί μια αναλογία με το πολύ αγαπητό στα τέλη του 17ου και στις αρχές του 18ου αιώνα θεατρικό πρόσωπο της φαι-

νομενικά έξυπνης, αλλά κατά βάθος απλώς πονηρής υπηρέτριας Κολομπίνας της *commedia dell'arte*, της *comédie italienne* και του Lesage, καθώς και των πρώτων νεοελληνικών μεταφράσεων τριών κωμωδιών του Goldoni ύστερα από τα μέσα του 18ου αιώνα.

Έχω περιγράψει αλλού, με διάφορες αφορμές, πολλά από τα υπόλοιπα περιεχόμενα του κώδικα της Βυτίνας, καθώς και τη συστάχωση των μη δαποντικών κειμένων του (τέλη 17ου αιώνα-1746) με δαποντικά αυτόγραφα και μεταγενέστερες προσθήκες του Δαπόντε (ως περίπου το 1772). Τα παλαιότερα κείμενα του κώδικα, που απαρτίστηκε σε σώμα γύρω στα 1753, φαίνεται να συγκεντρώθηκαν ήδη από τα χρόνια της πρώτης διαμονής του Δαπόντε στις Ηγεμονίες (1731-καλοκαίρι του 1746). Σ' αυτά ανήκει μάλλον και το τμήμα της μετάφρασης του *Δον Κιχώτη*: το αντίγραφο αυτό πρέπει να τράβηξε την προσοχή του Δαπόντε, που το περιέλαβε αυτούσιο στον κώδικα που κατάρτισε, σχολιάζοντας μάλιστα, σε ένα σημείο, και την ύπαρξη του κενού μιας σελίδας στο κείμενο, που επισημάναμε προηγουμένως.

Το κείμενο της μετάφρασης δεν είναι γραμμένο, βέβαια, από το ίδιο χέρι της εκτενέστερης μετάφρασης του κώδικα Σιγουρδαίου, αλλά η γλώσσα, οι εκφραστικοί τρόποι και ο χειρισμός του ιταλικού προτύπου είναι κοινά και στα δύο κείμενα. Είναι πιθανόν, επομένως, με τη νουβέλα του «περίεργου ασύστατου» να διαθέτουμε τμήμα της συνέχειας της ίδιας νεοελληνικής μετάφρασης του β' τετάρτου του 18ου αιώνα, που ήταν, ενδεχομένως, πλήρης μετάφραση του *Δον Κιχώτη* (ή, έστω, του πρώτου βιβλίου του, που περιλαμβάνει 52 κεφάλαια). Τώρα μπορούμε, επίσης, να κρίνουμε κάπως πιο ολοκληρωμένα και τη γλωσσική και πεζογραφική αξία της μετάφρασης, που θα άξιζε να βρει σύντομα —όπως και πολλές άλλες, σημαντικές για την αφηγηματική μας παράδοση μεταφράσεις του 18ου αιώνα—τον πρόθυμο εκδότη της.

* * *

Συνοψίζουμε: Η πρώτη γνωστή νεοελληνική μετάφραση του *Δον Κιχώτη*, που ο τίτλος της, αν διαθέταμε την πρώτη σελίδα της, θα ήταν μάλλον: *Ο πολύξευρος πολίτης Δον Κισώτης της Μαντσίας, συντεθείς παρά του Μιχαήλ Τσερβάντες Σααβέρδα...*, ανήκει στο α' μισό του 18ου αιώνα, και πιθανότατα στο διάστημα 1720-1745. Εντάσσεται στα ενδιαφέροντα και τη δραστηριότητα του κύκλου των πρώτων Μαυροκορδάτων, του Νικολάου είτε του Κωνσταντίνου. Τα διαθέσιμα, σήμερα, τμήματα της μετάφρασης διασώζουν περίπου το 1/8 του συνολικού έργου του Cervantes, αλλά δεν παύουν

να αντιπροσωπεύουν την πρώτη μετάφρασή του έξω από τη Δυτική Ευρώπη (η πρώτη ρωσική μετάφραση είναι του 1769, οι πρώτες σκανδιναβικές του γ' τετάρτου του 18ου αιώνα, η πρώτη ρουμανική του 1840, η πρώτη σερβική του 1856/1857, η πρώτη ημιτελής τουρκική περίπου του 1860, η πρώτη τσέχικη του 1864, η πρώτη αρμενοτουρκική του 1868, κ.ο.κ.). Μαζί με άλλες, έμμεσες ενδείξεις για την πρόσληψη του Cervantes στη νεοελληνική γραμματεία και τη σταδιακή «συγχώνευσή» της στις τύχες της μεταγενέστερης περιπετειώδους αφήγησης (του Lesage, π.χ., όπως δείχνει, ακόμη και στα 1838, η συμπερίληψη του «Μωρού περιέργου», δηλαδή της ιστορίας του «Curioso impertinente», μέσα στον *Χωλό Διάβολο* του Σαλτέλη), η πρώτη μετάφραση του *Δον Κιχώτη* και πολλές σύγχρονές της μεταφράσεις άλλων έργων δείχνουν ενδιαφέροντες αφηγηματικούς και δραματικούς προσανατολισμούς της νεοελληνικής γραμματείας, που δεν έχουν μελετηθεί όσο χρειάζεται, και είναι απαραίτητο να ερευνηθούν αναλυτικά και σε βάθος.

Ως τότε, είναι περιττό να επαναλαμβάνεται η βαριά κρίση ότι: «εκτός από εξαιρέσεις, ποσοτικά ασήμαντες και ποιοτικά άχρωμες...; για να συναντήσει κανείς λόγιες μεταφραστικές εκδόσεις από δυτικά έργα, πρέπει να φθάσει ως τη στιγμή που το ελληνικό πνεύμα αρχίζει να ξεσπαργανώνεται από τη θρησκευτική αποκλειστικότητα, δηλαδή να αγγίσει την απαρχή του ελληνικού Διαφωτισμού» [ήτοι το 1750], και ότι: «...η μετάφραση από δυτικά έργα είναι πρώτιστα συνάρτηση της περιέργειας» των χρόνων του Διαφωτισμού, καθώς και «πόρισμα της γλωσσομάθειας», η οποία, τάχα, απουσιάζει πρωτύτερα, ή αποδίδει αξιόλογους καρπούς μόνο από το β' μισό του 18ου αιώνα κ.ε.

Όπως, επίσης, είναι υπερβολικό να γράφεται ότι: «η αρχαιϊστική πρόζα και η δημοτικιστική στιχουργία, η αναζήτηση της αρχαιότητας και η στροφή προς τη γαλλική γλώσσα και παιδεία, ο διδακτισμός και η δυτικογενής αποφθεγματογραφία [της εποχής των πρώτων Μαυροκορδάτων] αποβαίνουν κοινοί τόποι που χαρακτηρίζουν στον 18ο αι. όλη σχεδόν τη λόγια παραγωγή ανάμεσα στην Πόλη και στις παραδουνάβιες ηγεμονίες» και ότι «με τέτοιους όρους, καταλαβαίνει εύκολα κανείς γιατί η πεζογραφία, διδακτική και αρχαϊζουσα στο σύνολό της, αφήνει ελάχιστη θέση στη δημιουργική έξαρση και στην ομορφιά. Η ώρα της φαντασίας δεν έχει σημάνει ακόμα».

Πρέπει να παρατηρήσουμε, δηλαδή, τελειώνοντας, ότι το λεγόμενο «σχήμα [του μετά το 1750] νεοελληνικού Διαφωτισμού» δεν μπορεί να εξακολουθεί να αποτελεί τόσο στενό «κορσέ» για την έρευνα: ότι δεν χρειάζεται να συνεχίζεται η υποτίμηση της γλωσσομάθειας, των δημιουργικών ανησυχιών

και των συγγραφικών επιδόσεων κατά την «εποχή των τουλιπών» του Αχμέτ του Γ' και του Ιμπραήμ Πασά, ή σε ολόκληρο το α' μισό του 18ου αιώνα, στην Κωνσταντινούπολη και τις Ηγεμονίες: ότι είναι λάθος να αποδίδεται τόσο έμφαση στη λεγόμενη «πρωτότυπη» παραγωγή, και όχι και στις μεταφράσεις και διασκευές έργων της ελληνογενούς, ανατολικογενούς και δυτικογενούς αφηγηματικής παράδοσης πριν από το β' μισό του 18ου αιώνα: ότι, τέλος, είναι σίγουρο πως «η εισαγωγή της φαντασίας στην πρόζα μας δεν συμπίπτει χρονολογικά με τη Γαλλική Επανάσταση», αλλά είναι μια παλιότερη ιστορία, και πως είναι καιρός να ασχοληθούμε σοβαρότερα και χωρίς προκαταλήψεις με την προγενέστερη πεζογραφία μας.